

İSLAM HUKUK TARİHİNDE KÛFE'NİN YERİ*

Ali YÛKSEK*

ÖZET

Hz. peygamberin vefatından sonra sahabe, gerek idari görevler dolayısıyla, gerekse İslam'a davet için yeni fethedilen İslam coğrafyasına dağıldılar. Oralarda birçok insan, özellikle de ilim ve fazilet ehli olanlar bu sahabelerin etrafında birleştiler. İslamî bilgilerini ve yaşam tarzlarını onlardan aldılar. Sahabelerin yoğun bir şekilde yerleştiği önemli merkezlerden birisi ayrıca seminerimizin de konusu olan Kûfe'dir. En başlarında ilim ve takvada şöret bulan Abdullah b. Mes'ud, Hz. Ali gibi birçok sahabenin Kûfe'ye yerleşmesi aynı zamanda bu şehri ilim, kültür ve sanat merkezi haline getirdi.

Kûfe, tarih boyunca hem ilim, kültür, medeniyet beşiği ve yüksek entelektüel birikime sahip bir merkez oluşu, hem de İslam coğrafyasında siyasi çalkantıların, ayrışmaların, gizli kulis faaliyetlerin yapıldığı merkez oluşuyla iki farklı rolle karşımıza çıkar. Biz çalışmamızda Olaya, Kûfe'nin daha çok ilmi, fikri ve kültürel konulara kaynaklık etmesi açısından baktık. İslami ilimlerin, tedvinine başlanması, kurumsallaşması ve düşünce ekollerinin somutlaşmasının temeli Kûfe'de atıldı. Ehl-i re'y'in umdesi olan Ebû Hanife'nin ismini verdiği mezhebin teşekkül ettiği merkezdir burası. Şüphe yok ki O'nun fıkıh nosyonunun oluşmasında Kûfe'nin ilmi ve sosyo-ekonomik zenginliğinin payı büyüktür.

Çalışmamızda Kûfe'nin ilmi ve kültürel zenginliğini ortaya koymak, orada gelişen ve kurumsallaşan ilmi alt yapıyı ve o alt yapıda da kimlerin rol oynadığını, ayrıca orada yetişen büyük âlimlerin kimler olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Kûfe, İslam Hukuku, Fıkıh Ekolleri, Hanefi Fıkıhı.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

* Öğrt. Gör. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi DKAB Bölümü, El-mek: aliyukse05@hotmail.com.

THE PLACE OF KUFE IN THE HISTORY OF ISLAMIC LAW

ABSTRACT

After the death of the Prophet Muhammad the companions of the Prophet spread the new conquered Islamic places for the administrative affairs and calling infidel people to Islam. Many people over there, especially those who were the people of knowledge and pious gathered around the companions of the Prophet. They got their Islamic information and life styles from them. One of the most important places where most of the companions settled was the City of Kufe which is the subject of our article. Since Abdullah b. Mes'ud and Hz. Ali who were masters in Islamic knowledge and pious lived in Kufe caused it to be the center of science, culture and art.

Through the history, Kufe became both the center of Islamic civilization and the center of political confusions, divisions and secret activities affecting all Islamic lands. In this study, we examine at Kufe from point of its intellectual, mental and cultural aspects. The bases of the beginning of gathering Islamic knowledge, its institutionalization, and emerging the thoughts of schools were actualized in Kufe. It is at the same time the city where the sect of Hanifa was established by Ebu Hanifa who was the prince of the people of thought. There is no doubt that the intellectual and socio-economic conditions of Kufe played a great role in formation of his fiqh (Islamic law) notion.

This article tries to set forth the intellectual and cultural richness of Kufe, the background of knowledge that was institutionalized and developed, and those who took role in this process, and great scholars grew up and lived over there.

Key Words: Kufe, Islamic Law, the schools of Islamic Law, the fiqh (law) of Hanafi.

GİRİŞ

Kûfe'nin Coğrafi Konumu ve Tarihçesi

Kûfe adı konusundaki tarih kaynaklarında farklı görüşler vardır. İsmi Süryânîce veya Farsça kökenli olduğu düşünüldüğü gibi arazi şekliyle "yuvarlak kum tepesi, çakıl taşları ile karışmış kum tepesi" veya "insanların toplandıkları yer" anlamlarını taşıyan Arapça Kûfe kelimesinden geldiği yahut şehrin ismini buradaki Kûfân adlı bir tepeden aldığı da kaydedilmektedir.¹ Kaynaklarda şehrin 14-19 (635-640) yılları arasında kurulduğuna dair farklı rivayetlere yer verilmekle birlikte genellikle 17'de (638) tesis edildiği belirtilir.² Şehrin kuruluş tarihiyle ilgili İhtilâfların temeli, Kûfeliler ile Basralılar arasındaki rekabete ve her iki tarafın kendi şehirlerini diğerine göre daha önce kurulmuş gösterme çabasına dayanmaktadır.

Kûfe şehriyle ilgili olarak birçok eser telif edilmiştir. Ancak zamanımıza ulaşmayan

¹ Belâzürî, Ebi'l-Abbas Abbas b. Yahya b. Cabir, *Futûhu'l-Buldan*, Müessesü'l-maarif, Beyrut, 1403/1987, II, 238; Yâkut, Şihabuddin Ebû Abdillâh Yakut b. Abdullâh el-Hamevî er-Rumi el-Bağdadî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dar'us-Sadr, Beyrut, ty., IV, 491; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yay., İstanbul, 1985, II, 482.

² Belâzürî, II, 238; Yakut, IV, 491; İbnü'l-Esir, II, 482.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

eserlerde vardır. Bunlar arasında Heysem b. Adf'nin Hıtatü'l-Kûie, Vülâtü'l-Kûfe, Kudâtü'l-Kûie ve'l-Başra, Kitâbü Fahri ehli'l-Kûie calâ ehli'l-Başra; İbn Şebbe'nin Kitâbü'l-Kû-ie, Kitâbü Ümerâî-Kûfe; İbn Ukde'nin Kitâbü Fazli'l-Kûfe ve İbnü'n-Neccâr diye tanınan Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ca'fer et-Temîmî'nin Tarihu'l-Kûfe'si zikredilebilir.³

Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından kurulan şehir, Bâbil harabelerinin güneyinde Fırat'ın batı kenarında kurulmuş olup Necef ile Kerbelâ arasında ve Hîre'nin 5 km. kuzeyindedir; Bağdat'tan uzaklığı ise 170 kilometredir. Bağdat'tan bir asır önce kurulmuş olan Kûfe İslam tarihinde önemli kültür ve idare merkezlerindedir. Kâdisiye Savaşı'nın ardından fethedilen Medâin şehrine geçici olarak yerleştirilen Arapların sağlığı yörenin rutubetli iklimi ve sivrisineklerinin çokluğu sebebiyle bozulmuş, aynı şekilde deve ve koyunlar da zarar görmüştü. Bugün türbesi/makamı Çorum'da bulunan kendisi ilk Müslümanlardan ve cennetle müjdelenen on sahabeden biri olan ayrıca Irak'ın fethinde başkomutan olan Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın durumu Hz. Ömer'e bildirmesi üzerine halife, ordugâh şehir olması için Medine ile arasında nehir engeli olmayan daha uygun bir yer tespit edilmesini istedi. Çeşitli araştırmalardan sonra uygun arazi bulunarak Haddülezzâ (Sûrestân) denilen yerde⁴ hicri 17/miladi 638 yılında Kûfe adıyla yeni bir şehir kuruldu.⁵ Sa'd b. Ebû Vakkas; burayı kent merkezi olarak tespit ederken bölgenin yapılacak seferler için stratejik bir konuma sahip olması, yeni İslam'a girenlerden farklı etnik kökene mensup insanların burada yaşayabilmeleri, arazinin zengin tarım havzasına sahip olması ve ticaret güzergâhında bulunması gibi özelliklerini göz önüne alarak karar vermişti.⁶

Plana göre merkeze cami yerleştirilmiş. Ana caddelerin tamamı da merkezi alana çıkmaktadır. Mescidin yakınında pazar yeri ve çarşı yer alıyor. Mescit ile hükümet konağının batısında geniş bir meydan bulunuyor. Yani şehir merkezden dışa doğru dairesel bir şekilde planlanmıştı.⁷

Kûfe'nin kurulduğu yerin, özellikle bölgede yapılacak askerî harekât için stratejik öneme ve zengin tarım havzalarına sahip olması ve ticarî güzergâh üzerinde bulunması gibi sebeplerle tercih edildiği anlaşılmaktadır.⁸ Askerî bir kamp ve garnizon olarak kurulmakla birlikte zamanla bir şehre dönüşen Kûfe bölgenin idarî, ticarî ve kültürel bakımdan gelişmesinde rol oynamış, bu özelliğiyle tercih sebebi olmuştur.

Kûfe şehri, ilk İslami fetihlerin ardından kurulan şehirlerden biridir. Şehir, o tarihlerde bile bugün birçok modern şehri geride bırakabilecek şehir planına sahipti. Şehir, dışardan içeriye doğru 40, 30, 20 arşın genişliklerinde ve düz caddelerin uzandığı, dairevi bir plan üzerine yapılmıştı. Şehrin merkezinde yaklaşık bin metre çapında genişçe bir şehir meydanı hazırlanmıştı. Camii, alışveriş merkezleri, idari ve kültürel yapılar şehrin merkezine konmuştur. İlki Sa'd bin Ebû Vakkas tarafından yaptırılan Dâru'l-İmâre/vali konağı ve Beytü'l-Mal binası Kûfe caminin güney batı tarafında, meydana en yakın sokağa inşa ettirilmiştir.⁹ Özellikle Hz. Ömer'in emriyle Kûfe caminin hemen yanına yapılan ve içerisinde hem ilmi faaliyetlerin yapıldığı, hem de ticari faaliyetlerin yapıldığı ayrıca ipek pazarı olarak da kayıtlara geçen Künâse isimli bir AVM/alışveriş ve kültür

³ bkz. Salih Ahmed Ali, XXIV, 1974, S. 140-146.

⁴ Belâzürî, II, 238; Yakut, IV, 490; Furat Ahmet Hamdi, Kûfe Ekolü, Yalın Yay., İstanbul, 2009, s. 22.

⁵ İbnü'l-Esir, II, 482; Belâzürî, II, 238; Avcı, Casim, "Kûfe" Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, (DİA.), X., Ankara, 2002, (339 – 342), 339., XXVI, 339; Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara, 2001, s.22; Mahayuddin Hj Yahaya, *Küfeliğin Miladi VII. Yüzyılın Ortalarındaki Siyasi Muhalefetleri*, Çev. Ünal Kılıç, CÜİFD, Sayı 2, Sivas, 2002, s.229.

⁶ Ülkü, Hayati, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1979, s. 322; DİA., XXVI, 340; Belâzürî, II, 238; Yakut, IV, 558.

⁷ Belâzürî, II, 238; Söylemez, s.41, 43.

⁸ Şehrin görünümü ve caddeler için bkz. İbnü'l-Esir, II, 484; Söylemez, s.22.

⁹ Belâzürî, II, 238; Yakut, IV, 492.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

merkezinin yaptırılmış olması ileri görüşlülüğün bir göstergesi olsa gerek.¹⁰

Bugün ki modern ticaret merkezleriyle boy ölçüşebilecek merkezler vardı. Örneğin; Sûku'd-Decâc, Sûku's-Senânîr denen kedi, köpek, kaz tavuk, hindi gibi evcil hayvanların satıldığı, Sûku'l-Hurrade denilen temizlik maddelerinin satıldığı, Sûku'r-Rumiyyûn denilen yağ ticaretinin yapıldığı daha birçok özel pazarlar ve bölümler vardı.¹¹ Kûfe şehri köprüleriyle, otel/han, hamamlar ve hapishaneleriyle, eğlence merkezleriyle, park ve bahçeleriyle, kerpiç yerine tuğladan yapılmış evleriyle, geniş yol ve meydanlarıyla, bol içme suyu teminiyle, şehrin çöplerini toplayan resmi görevlileriyle modern bir şehirde görülebilen tüm ana unsurları barındırmaktaydı.¹²

Kûfe gizlilik içinde yürütülen Abbasî davetinin merkezi durumundaydı. İmam Muhammed b. Ali, Abbasî propagandasını önce Kûfe'de başlatmıştı. Bağdat kuruluncaya kadar bir süre Abbâsîler'in yönetim merkezlerinden biri olarak kalan Kûfe'nin önemi daha sonra Özellikle askerî ve ilmî açıdan uzun süre devam etti. Abbasî ordusu 14 Muharrem 132'de (2 Eylül 749) Kûfe'yi ele geçirdi ve Emevî hilâfetine son verdi.

Osmanlılar döneminde Kûfe, Kerbelâ sancağının Necef kazasına bağlı bir nahiye merkezi durumunda kimliğini devam ettirmiştir.¹³ Günümüzde ise Kûfe, Necef muhafazasına bağlı bir ilçe merkezidir. Başlangıçta Necef ile aralarında 10 km. kadar bir uzaklık bulunurken bugün iki şehir âdeta birbiriyle bitişmiş durumdadır. Kûfe'nin 1965'te 30.000 olan nüfusu 2002'de 115.000'e ulaşmıştır. 2003 yılı verilerine göre nüfus 110.000'dir.

Kûfe'deki İlmî Faaliyetler

Kûfe'nin kuruluş amacına ilaveten coğrafi konumu, hac güzergâhında oluşu, zamanla ticaret merkezi haline dönüşmesi sebepleriyle bölgede önemli bir cazibe merkezi olmuştur. Özellikle de Hz. Ömer'in, "kendisine Medine'de ihtiyacım var" dediği halde Abdullah b. Mes'ud'u (ö.32) Kûfe'ye Kadı ve Beytûlmal emini olarak tayin etmesiyle beraber orada ilmi bir hareketlenme başlamıştır.¹⁴ Yine Abdullah b. Mes'ud'dan sonrada birçok sahabe gerek yaşamak için gerekse davet yurdu olarak Kûfe'yi seçmişlerdir. Farklı rivayetlere göre sayıları 70'ile 1500¹⁵ arasına olan sahabelerden altısı Bedr'e, üçü Uhud'a, beşi Hendek savaşlarına katılanlardır. İbn Sa'd Tabakatında bunları sıralamış olup, ¹⁶ Ali b. Ebî Tâlib, Bedir Gazvesi (ö.40), Sa'd b. Ebî Vakkas Bedir (ö.55), Abdullah b. Mes'ud, Bedir (ö.32), Saïd b. Zeyd, Bedir (ö.51), Ammar b. Yasir, Bedir, (ö.55), Habbab b. el-Eret, Bedir, (ö.37), Sehl b. Huneyf, Bedir, (ö.38), Huzeýfe b. El-Yeman, Uhud, (ö.36), Ebû Katade b. Rib'î, Uhud, (ö.54), Ebû Mes'ud el-Ensari, Uhud, (ö.60), Ebû Musa el-Eş'arî, Hayber, (ö.42), el-Bera b. Âzib (ö.38), Zeyd b. Erkam, Müreysiye, (ö.68), en-Numan b. Amr, Hendek, (ö.?), Sinan b. Mukarin, Hendek, (ö.?), Abdurrahman b. Akil, Hendek, (ö.?), el-Muğire b. Şu'be, Hudeybiye, (ö.50), Sa'id b. Hureys, Mekke Fethi (ö.?), Huzeýfe b. Esîd, Hudeybiye, (ö.42), Saffan b. Assal, (ö.?) bunların önde gelenlerindedir.

¹⁰ Yakut, IV, 492; DİA., XXVI, . s.340; Söylemez, s.48.

¹¹ Söylemez, s.50, 51.

¹² İbnü'l-Esir, II, 484; DİA., XXVI, 340; Söylemez, s.53-85; Furat, s.248.

¹³ İbnü'l-Esir, II, 486; DİA., XXVI, 442.

¹⁴ Kevserî, Muhammed Zahid, *Hanefî Fıkhnın Esasları, (Fıkhu Ehli'l-Irak ve Hadisühüm)*, Çev. Abdülkadir Şener ve M. Cemal Sofuoğlu, Pars Matbaacılık, Ankara 1982, s. 39; Karaman, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1989, s.144; Cerrahoğlu, İsmail, "Abdullah İbn-i Mes'ud ve Tefsirdeki Yeri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Temmuz-Ağustos, 1970, sayı 98-99, c.9; Ahmet Emin, *Fecru'l-İslam*, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Ankara 1976, s.275; Söylemez, s.22.

¹⁵ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", DİA., XXVI, Ankara, 2002, 16.

¹⁶ İbn Sa'd, Muhammed b.Sa'd b. Meni' Ebû Abdullah el-Basrî ez-Zührî, *Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut t.y., IV, 17; Furat, s. 102.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

Abdullah b. Mes'ud'un gerek görevi dolayısıyla verdiği kararlar gerekse oluşturduğu ders halkalarıyla ilmi faaliyetlere öncülük etmiş ve Kûfe'de tefsir, hadis, fıkıh, kıraat ve Arap grameri mekteplerinin temelini atmıştır. Özellikle Hanefî mezhebinin oluşum sürecinde, onun usul ve düşünce yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Eğer Hanefî mezhebinin ismi Ebû Hanîfe'ye nispetle şöhret bulmasaydı öyle zannederim ki mezhebin adı "Mes'udiye veya İbn Mes'ud mezheb" i olurdu. Abdullah b. Mes'ud, "Yemin ederim ki Allah'ın kitabında, nerede nazil olduğunu bilmediğim bir sure, kimin hakkında indiğini bilmediğim bir ayet yoktur" ¹⁷ sözüyle Kur'an ilimlerindeki vukûfiyetini ortaya koymuştur.

Abdullah b. Mes'ud fıkıhta Hz. Ömer'e son derece itibar ediyor ve onun fikhını takip ediyordu. O'na muhalefeti de söz konusu değildi. Örneğin Şa'bî'nin, Abdullah b. Mes'ud hakkındaki şu sözü buna işarettir: "Abdullah, kunut duasını okumazdı. Eğer Ömer okusaydı mutlaka Abdullah da okurdu."¹⁸ Yine Muhammed b. Cerir et-Taberî'nin de "Abdullah kendi mezhebinde Hz. Ömer'in mezhebine muhalif olabilecek bir şey görürse hemen onun mezhebine dönerdi" sözü çok manidardır.¹⁹

Kûfe'de ilmi hareketliliğin²⁰ canlanmasında her kabilenin kendine mahsus mahallesi, cuma camisi dışında mescidi ve mezarlığı bulunması önemli rol oynamıştır. Öyle ki, çoğu Emevîler döneminde inşa edilen ve bünyesinde ilmi ders halkaları bulunduran bu mescitlerin sayısının elli civarında olduğu tespit edilmektedir. Kadılar tarafından tayin edilen bu mescitlerin imamaları, aynı zamanda Kur'an ve hadis gibi dinî ilimleri öğretmelerinin yanı sıra dinî sorulara veya hukukî problemlere cevap vermeye de çalışıyorlardı.²¹ Şehirde yaşayan Nesturi ve Ya'kübi Hristiyanlara ait kiliselerle Yahudilere ait havra da bulunmaktaydı.

1. Kûfe'de Yetişen Âlimler

Kûfe'de özellikle tefsir ve hadis, dil, tarih, fıkıh ve kıraat gibi ilimlerde birçok âlim yetişmiştir. Biz bu âlimleri farklı dallara ayırsak dahi onlardan birçoğu birden farklı alanda meşhur olmuştur. Örneğin İbrahim en-Nehaî'yi hadiste mi yoksa fıkıhta mı ilim adamı saymalı? Oysa her iki dalda da yetkin ve şöhret sahibidir. Yine de aşağıdaki gibi bir sınıflandırma yerinde olacaktır.

1.1. Fıkıh ve Tefsir Alanında Yetişen Âlimler

Kûfe merkezli ilmî ekoller ortaya çıkmıştır. Ancak o dönemde fıkıh ve tefsir birbirinden ayrı ilim dalları değildi. Tefsir eğitimi alan dolayısıyla fıkıh eğitimi, fıkıh eğitimi alan dolayısıyla tefsir eğitimi de alıyordu. Abdullah b. Mes'ud ve öğrencileri tarafından temelleri atılan Irak tefsir ekolü tefsirde re'ye önem vermekteydi. İbn Mes'ud'un "Benim bildiğim her şeyi O'da biliyordu" dediği Alkame b. Kays, Muhadramlardan Mesrûk b. Ecda', Esved b. Yezîd, Mürre et-Tayyib, İbn Mes'ud'un kendisine fetva sormaya gelenlere "Saîd b. Cübeyr aranızda değil mi?" dediği Saîd b. Cübeyr, Ebû Saîd el-Hudri ve Hz. Ayşe'den ve da birçok sahabeden ilim alan, İbn Ömer'in "Ben Resûlullah ile birlikte savaşlara katıldığım halde O benden daha iyi bunları biliyor" dediği İbrahim en-Nehaî ve Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî, Yahya b. Sellâm ve Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, Kûfeli meşhur tefsir âlimlerinden bazılarıdır. Hadis alanında Abdullah b. Mes'ud ve Kûfe'de en son vefat eden

¹⁷ Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmet b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Siyeru A'lamî'n-Nübelâ*, Beyrut, 1993, I, 471.

¹⁸ İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. el-Kayyim el-Cevziyye, *İ'lamü'l-Muvakkî'in an Rabbi'l-Alemîn*, Beyrut, 1973, I, 20.

¹⁹ İbn Kayyim, I, 20; Furat, s.102; Aras, s.55.

²⁰ TAN, Enis Timuçin (2013). Latin Yazı Kompozisyonlarında Kufî Form Etkisi / Kufic Form Influence In Latin Script Compositions, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/12 Fall 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: 10.7827/TurkishStudies.5896, p. 1269-1282.

²¹ Hişâm Caît, *el-Kûfe, İdâra't-Te'lif vet'-Terceme*, Kuveyt, 1986, s.313-315; Söylemez, s.56-58.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

sahabe olarak bilinen Abdullah b. Ebû Evfâ'nın ardından şöhret kazanmış Kûfeli âlimler arasında Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî, Ebû İshakes-Sebî, Süfyân es-Sevrî, İbn Ebû Zaide, Vekî' b. Cerrah, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe kardeşi Ebû'l-Hasan İbn Ebû Şeybe, onun oğlu Ebû Ca'fer İbn Ebû Şeybe ve Mutayyen zikredilebilir.²² Fıkıh alanında Kûfe'de II. (VIII.) yüzyılda ortaya çıkan ekol "Ehl-i Re'y" adıyla bilinir.²³

Emevîler döneminde Medine dışında ikinci ilim merkezi olarak ortaya çıkan Kûfe ekolünün oluşmasında Kur'an ve Sünnet bilgileri yanında re'y ve içtihatlarıyla da tanınan Hz. Ömer. Hz. Ali ve özellikle Abdullah b. Mes'ûd'un payı büyüktür. Kûfeli fakihler arasında bir kısmı tabiînden olan Abîde es-Selmânî, Haris el-A'ver, Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecda', Şüreyh b. Haris, İbrahim en-Nehaî, Saîd b. Cübeyr, Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî. İbn Şübrüme, Kûfe kadısı İbn Ebû Leylâ, Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Ebû Süleyman ve talebesi Ebû Hanîfe, onun meşhur talebeleri Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî akla gelen öncü isimlerdendir.²⁴

1.2. Hadis Alanında Yetişen Âlimler

Hadis ilmi sahasında Kûfe en önemli merkezlerden biridir. Başta Abdullah b. Mes'ûd ve Hz. Ali olmak üzere yüzlerce büyük sahabenin orada yerleşmiş olması, oranın önemli bir ticaret ve kültür merkezi olması, birçok fakih ve muhaddisin uğrak yeri olması sebepleriyle hadis rivayetlerinin ana yurtlarından biri olmuştur. Müçtehitlerin kullandığı ibâdet, muâmelât ve ukûbâtla ilgili hüküm hadislerinin sayısı sınırlı olduğu için, bu konularda Hicaz'ın hadis malzemesi bütün şehirlerin bilginlerince biliniyordu. Çünkü onlar hacc dolayısıyla sık sık Mekke ve Medîne'yi ziyaret ediyorlardı. Aralarında kırktan fazla hacc ve umre yapan vardı. Sadece Ebû Hanîfe elli beş kere haccetmişti. Er-Ramehurmuzî Kûfedeki hadis eğitimi konusunda "Kûfe'ye geldim, burada hadis tahsil eden 4000 kişi gördüm. 400 tanede fakih vardı" der.²⁵ Yine Süleyman b. El-Vasîti'nin bu konuda İmam Buhârî'nin (ö. 256/869) hocalarında Affân b. Müslim el-Ensârî el-Basrî'den (ö. 220/835) "Bazıları şunun-bunun kitabını istinsah ettik diyorlar" dediğini işittim. Fakat Affân'a şöyle diyordu: "... Kûfe'ye gelip dört ay oturduk. İsteseydik 100.000 hadis yazdık ancak 50.000 hadis yazdık. Biz yalnız herkesin kabul ettiği hadisleri aldık. Çok hadis yazmamıza Şerîk b. Abdillâh (ö. 177/793) engel oldu. Ayrıca Kûfe'de Arapçası bozuk, hadis rivayetinde gevşeklik gösteren birine raslamadık"²⁶ sözü Irak yöresinin hadîs bakımında ne kadar zengin olduğunu göstermeye yeterlidir. Affân b. Müslim hakkında, İbnü'l Medenî; "Hadisteki bir harfte şüphesi olsa o hadisi almazdı"; Ebû Hatîm ise; "O, imamdır, sikâdır" demiştir.²⁷

Hadis alanında Abdullah b. Mes'ûd ve Kûfe'de en son vefat eden sahabe olarak bilinen Abdullah b. Ebû Evfâ'nın ardından şöhret kazanmış Kûfeli âlimler arasında Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî, Ebû İshak es-Sebî, Süfyân es-Sevrî, İbn Ebû Zaide, Vekî' b. Cerrah. Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe kardeşi Ebû'l-Hasan İbn Ebû Şeybe, onun oğlu Ebû Ca'fer İbn Ebû Şeybe ve Mutayyen zikredilebilir.

1.3. Kıraat Alanında Yetişen Âlimler

Sahabenin yoğun olarak bulunduğu Kûfe. Kıraat ilmi açısından en önemli merkezlerden biriydi. Abdullah b. Mes'ûd burada kıraat dersleri verdiği gibi Hz. Osman zamanında çoğaltılan Mushaf'ın bir nüshası Kûfe'ye gönderilmiş olması ve tabiînden Ebû Abdurrahman es-Sülemî bu nüshayı esas alarak kırk yıl süreyle Kûfe Camii'nde Kur'an okutması kıraat ilimleri denince ilk akla

²² Kevserî, s. 45-47; DİA., XXVI, 342.

²³ DİA., XXVI, 342; Aras, s.57; Ekinci, Ekrem Buğra, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 2006.

²⁴ DİA., XXVI, 342.

²⁵ Kevserî, s. 50.

²⁶ Kevserî, s. 50.

²⁷ DİA., XXVI, 341.

gelen yerlerden birisinin Kûfe olmasında önemli rol oynamıştır. Yedi kıraat imamında üçü Kûfelidir. Bunlar Âsım b. Behdele, Hamza b. Habîb, Ali b. Hamza el-Kisâîdir. Ayrıca yine burada yetişen Ebû İshak es-Sebî, A'meş, Hafs b. Süleyman, Ebû Bekir b. Ayyaş, Hallâd b. Hâlid ve Halef b. Hişâm kıraat ilminin temel ustaları olarak kabul edilmişlerdir.²⁸

1.4. Dil Alanında Yetişen Âlimler

Irak bölgesinde ilk zamanlar Basra dil ekolünden bahsedilirdi. Kûfe uleması Basralılardan faydalanmışlardır. Ancak ilerleyen süreçte ilmi ve edebî kültürün artmasıyla zamanla bağımsız hale gelmiş ve Kûfe dil ekolü oluşmuştur. Kûfiyyûn adıyla bilinen Kûfe dil uleması özellikle Hz. Peygamber dönemi Arap lehçeleri üzerinde durmuşlar, Kur'an ve Sünneti yorumlamada Arap dildi lehçelerinin inceliklerinden faydalanmışlardır. Basralılar ise bu lehçeler arasında geleceğin dili olabilecekler üzerinde duruyorlardı. Bu iki ekolün önemli temsilcileri arasında Mufaddal ed-Dabbî, Ebû Ca'fer er-Ruâsî, Ali b. Hamza el-Kisâî, Ebû Amr eş-Şeybânî, Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Abdullah İbnü'l-Arabî ve şair Mütenebbî ilk akla gelenlerdir.²⁹

1.5. Tarih Alanında Yetişen Âlimler

Tarih ilmi dendiğinde İslami literatürde ilk akla Hz. Peygamberin sîreti, gazveleri, hadisleri gelir. Kûfe, Medineden sonra Basra ile birlikte temelde dil, tarih, şiir, ensâb ve ahbâr gibi çeşitli kabilelere ait rivayetlerin derlendiği, kayıt altına alındığı merkezdir. Orada birçok tarihçi ve muhaddis yetişmiştir. Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Ebû Mihnef, Avâne b. Hakem. Seyf b. Ömer, Hişâm b. Muhammed el-Kelbî ve Nasr b. Müzâhim bu ekolün en eski mensupları arasında yer alır.³⁰

2. Kufe'deki İslam Hukuku Faaliyetlerinde Bazı Sahabelerin Rolü

2.1. Hz. Ali'nin Rolü

Resûlullah'ın arkadaşlarından Kûfe'ye gelip yerleşenlerden biride Hz. Ali b. Ebû Talip'tir. Resûlullah'ın ifadesiyle ilmin kapısıdır. İbn Abbas'ın ifadesiyle insanların en âlimidir. Ancak O'nun siyasi açıdan çok karışık bir dönem yaşaması, hep bu tür mücadeleler ve savaşlarla uğraşması O'nu ilimle uğraşmaktan alıkoymuştur.³¹ Ancak Ali'nin Kûfe'de valilerine yazdığı mektuplarla, bizzat kendisinin gerek ticari işlerde gerekse siyasi ve cinaî işlerde uygulamaları hukuka önemli dayanak teşkil etmiştir. Çünkü O, ashabın en bilgililerindendi.³² İbn Abbas Hz. Ali'nin verdiği hükümler konusunda "Eğer hüküm Ali'den gelmişse artık başkasının bilgisine başvuramazdık."³³ Hz. Ali'nin hilafetinde Kûfe'de Ebû Musa el-Eş'arî, Muğîre b. Şu'be, Enes b. Malik ve Huzeife gibi büyük sahabeler de bulunmaktaydı.³⁴

2.2. İbn Mes'ûd'un Rolü

Abdullah b. Mes'ud, Kûfe'nin kuruluşundan Hz. Osman'ın halifeliğinin sonlarına kadar Kûfelilere Kur'an ve fıkıh öğretmiştir. Kûfe ve civarında inkişaf eden İslami ilimlerin tümünün temelinde ve özellikle fıkıh ilminin temelinde Abdullah b. Mes'ud vardır. Bu kıymetli sahabenin ilminin temeli, nerdeyse ehl-i beytten sayılacak kadar Hz. Peygamberin hep en yakınında

²⁸ Kevserî, s. 50; DİA., XXVI, 342.

²⁹ Kevserî, s. 49; DİA., XXVI, 342.

³⁰ DİA., XXVI, 342.

³¹ İbnü'l-Esir, III/406; Ahmet Emin, s. 275; Ülkü, s. 366.

³² İbnü'l Hacer, Şihabuddin, Ebû'l Fadl Ahmet b. Ali Muhammed b. Muhammed e-Ken'ânî el-Askalanî, *el-İsâbe Fi Temyizi's-Sahabe*, Beyrut, ty.; İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillal b. Muhammed el-Kurtubî el-Malikî, *el-İstiab fi Ma'rifeti'l-Ashab*, Mısır, t.y.; Karaman, s.140-141.

³³ Bakır, Abdulhalik, *Hz. Ali Dönemi*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Ankara, 1991, s.121.

³⁴ Aras, s.55; DİA., XXVI, 340.

oluşundandır. Zira O, İslam'ın ilk geldiği günden Hz. Peygamberin vefatına kadar, tün savaşları ve seyahatleri dâhil hiç yanından ayrılmamış, Resûlullah'ın tüm risaletine şahit olmuştur. Hz. Ömer O'nu Kûfe'ye hem kadı, vezir, Beytü'l-Mal Emmini, hem de öğretmen olarak göndermiş, oradaki insanların O'na itaat etmesini emretmiştir.³⁵ Ayrıca Abdullah b. Mes'ud'un, öğrencileri tarafından fikhî görüşlerinin kayda geçirilmiş olması³⁶ son derece önemlidir. Bu yüzden birçok ilim adamı, Kûfe fikhî ekolünün gerçek kurucusunun Abdullah b. Mes'ud iddia etmektedir.³⁷ Ancak yine de Abdullah b. Mes'ud'un fikhî iddia edildiği gibi Hanefî mezhebinde temsil edilebilmiş midir? Biraz düşünmeliyiz.

Abdullah b. Mes'ud ve siyasi sebepler yüzünden Kûfe'ye gelen Hz. Ali'nin yetiştirdiği talebeleri dört bin dolaylarında olduğu söylenir. Kûfe'de Sa'd b. Ebî Vakkas (ö. 55/675), Huzeyfe İbnü'l-Yemân (ö. 36/656), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656), Ammâr b. Yâsir (ö.34/657), Muğîre b. Şu'be (ö.50/670), Ebû Mûsa el-Eş'arî, (ö. 44/664) gibi seçkin sahabeler de bulunuyordu³⁸ ve bunlar İbn Mes'ûd'a yardımcı oluyorlardı. Hz. Ali Kûfe'ye geldiğinde buradaki fakihlerin çokluğuna sevinmiş, "Allah, İbn Mes'ûd'a rahmet etsin, bu şehri ilimle doldurmuş; İbn Mes'ûd'un öğrencileri bu şehrin kandilleridir." demiştir.³⁹ Hz. Ali'de Abdullah b. Mes'ud'tan ilmi açıdan aşağı değildir. İlmin kapısı olan Hz. Ali'nin Kûfe'de yerleşmesi Kûfe için çok büyük nimet ve şereftir. Bu iki sahabenin yetiştirdiği birçok talebesi vardı. Bunlardan birçoğu ilimde meşhur olmuş, içtihat yapabilecek dereceye ulaşan tâbiilerdendir. Bunlardan bazıları da şunlardır: Süved b. Ğafele el-Mezhicî (ö. 62/681), Alkame b Kays en-Nehâî (ö. 62/681), Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683), Abide b. Kays es-Selmanî (ö. 72/691), Amr b. Meymûn el-Evdî (ö. 74/693), Ebû Abdîrrehman b. Abdullah b. Habib es-Sülemî (ö. 72/691), el-Esved b. Yezîd en-Nahaî (ö.75/694), Şurayh b. el-Hâris el-Kindî (ö. 78/697), Zirr b. Hubeys (ö. 82/701), İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), Âmiru's-Şa'bi (ö. 103/721), Said b. Cübeyr (ö. 95/714), Hammâd b. Ebî Süleyman (ö. 120/738), Abdurrahmân b. Ebî Leylâ (ö. 148/765) İşte bunların çoğu Hz. Ömer ve Hz. Ayşe ile görüşmüşler ve onlardan ilim almışlardır.⁴⁰

3. Kufe'de Oluşan Fıkıh Ekolleri

3.1. Hanefî Mezhebi

Hanefî mezhebi ve onun doğuşu her ne kadar Ebû Hanîfe'ye nispet edilse de ondan önce İrak bölgesinde ortaya çıkan re'y ekolüyle (ehl-i rey) sıkı bir bağlantısı vardır. Kûfe şehrinin Hz. Ömer devrinden itibaren giderek artan bir hızla ilim ve kültür merkezi hüviyetini kazanmasında en büyük payın, başta Abdullah b. Mes'ud ve Hz. Ali olmak üzere buraya yerleşen birçok sahabeye ait olduğunu söyleyebiliriz.

Bölgede oluşan fikhî gelenek ve anlayışın, tabiîn dönemi fakihlerinden İbrahim en-Nehâî'den (ö. 96/714) itibaren "Irak fikhî/Irak ekolü" olarak anılması ve Medine merkezli Hicaz fikhına (ehl-i hadîs) alternatif bir ekol olarak görülmeye başlanması böyle bir gelişmenin sonucudur.

Irak fikhî ekolünde oluşumun ilk dönemlerinden itibaren göze çarpan en bariz özellik, müslümanların o gün için karşılaştıkları veya çözümünü merak ettikleri meselelere Kur'an ve Sünnet'e dayalı bilginin re'y ve icthadla zenginleştirilmesi suretiyle cevap aranması, farazi fikha ve

³⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, 4, 17; Kevserî, s.39; İbn Kayyim, I, 17; Furat, s.109; Ülkü, s.344; Yaman, Ahmet, "Abdullah b. Mes'ud'un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü", (s.7-26), *Marife Bilimsel Birikim*, yıl 4, sayı 2, Konya, 2004, s.8; Aras, Mehmet Özgü, *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammad ve Fıkhi Görüşleri*, İstanbul, 1996, s.54.

³⁶ Cerrahoğlu, İsmail, "Abdullah b. Mes'ud", *DİA.*, I, 117.

³⁷ Dehlevî, Şah Veliyullah, *Huccetullahu'l-Baliğa*, Beyrut, t.y., I, 484; Cerrahoğlu, *DİA.*, I, 117; Yaman, s.10.

³⁸ Neysâbüri, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*, nşr. es-Seyyid Muazzam, Kahire 1937, s.191, 192.

³⁹ Kevserî, s.39; *DİA.*, XXVI, 342; Yaman, s.10.

⁴⁰ Kevserî, s.44; Ahmet Emin, s. 275; Aras, s.56.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

kıyas, istidlal gibi isimlerle anılan aklî muhakeme ile dinî bilgi ve hüküm üretme usulüne nasların izin verdiği ölçüde ağırlık verilmesi olmuştur. Hanefî fikhının da hareket noktasını teşkil eden bu geleneğin oluşmasında, hoca-talebe ilişkisi içinde devralınan ilmi metot ve geleneğin payı kadar bölgenin kendine has şartlarının etkisi de vardır. Emevîler döneminde birçok farklı kültür ve medeniyetle yakın temas içinde olan, farklı ırk ve din mensupları ile değişik sosyal grupların bir arada yaşadığı Irak bölgesi, birçok siyasî ve fikrî hareketin de yoğunlaştığı bir merkez durumundaydı. Bundan dolayı tabiîn döneminden itibaren bölgede canlı bir ilim ve kültür hareketinin ve re'y faaliyetinin bulunduğu görülür. Ancak Irak fikhının tabiîn neslinde değil. II. (VIII.) yüzyılın ortalarında tebeu't-tâbiîn ve müteakip nesil sayılan Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin döneminde sistemleşip ekolleşmesinin, uzun bir süre daha Irak fikhı ve mensupları ehl-i re'y olarak anılrsa da ileriki dönemlerde ve neticede Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bir mezhep olarak teşekkül etmesinin mâkul sebepleri de olmalıdır.

Bu sebeplerden biri, Ebû Hanîfe'nin etrafında teşekkül eden içtihat derecesine erişmiş bilginler kendilerine intikal eden Kur'an ve hadis bilgisini, re'y ve yorumlan dikkatlice inceleyip özümseyerek hayatın bütün alanlarını kapsayacak şekilde geliştirip genişletmeleri, böylece gerek fert gerekse toplum ve yönetim açısından ihtiyaca cevap verebilir bir bütünlük ve zenginliğe kavuşturmalarıdır. Söz konusu bu bütünlüğün sağlanmasında, Ebû Hanîfe'nin etrafında meseleleri farklı açılardan mütalaa edebilen birçok mesai arkadaşının ve öğrencisinin bulunması elbette büyük rol oynamıştır.⁴¹

Ebû Hanîfe'nin hem akranları arasında ve öğrencileri katında üstat olması, hem de görüşlerinin bu fikh doktrin ve geleneği içinde gerek keyfiyet gerekse kemiyet itibarıyla ağırlık taşımasıdır. Ebû Hanîfe'nin görüş ve içtihatları talebelerinden baş kadılık makamına yükselen Ebû Yusuf ve Kadı olarak görev yapan Muhammed tarafından ve Abbasi devleti ve içerisinde yayılmıştır.⁴² Böylece ona baskı yapan zihniyet O'nun fikirleri karşısında eğilmiştir.

3.1.1. Hanefî Fikhının İbn Mes'ud İle İrtibatı

Hanefî Mezhebinin önderi İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Numan b. Sabit b. Zûta (d.80/699-ö.150/767) Kûfe'deki ilim ortamında yetişti. Ebû Hanîfe Kûfe'de önce Kur'ân-ı hıfzetti. Sarf, nahiv, şiir ve edebiyat öğrendi. Kûfe, Basra ve bütün Irak'ın en önde gelen üstatlarından hadis dinledi ve fikh meselelerini öğrendi. Doğuştan mantık, zekâ, hâfıza gücü ve çalışkanlığı ile ilim sahipleri arasında temayüz etti. Onun ilme yönelmesinde Âmiru's-Şa'bî'nin etkisi olmuştur. Numân, hacc seyahati sırasında, bizzat sahabelerden hadis dinlemiş olan Atâ b. Ebî Rabah (ö. 115/733) ve İbn Ömer'in mevlâsı Nâfi' (ö. 117/735) gibi tâbiîlerden bazıları ile temas etmiş ve onlardan da hadis dinlemiştir. Ebû Hanîfe'nin fikhı, kendisinden on sekiz yıl ders aldığı Hammad b. Ebî Süleyman vasıtasıyla, İbrahim en-Nehâî, Alkame ve Esved yoluyla, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali ve Hz. Ömer gibi sahâbe bilginlerine dayanır. Ebû Hanîfe hayatının altı yıl kadarını Mekke'de geçirmiştir. Orada İmâm-ı Malik, Evzaî, Atâ b. Ebî Rabah, İkrime ve Nafi' gibi büyük ilim adamlarıyla tanışmış, özellikle de Abdullah b. Abbas'ın kölesi İkrime ve Abdullah b. Ömer'in kölesi Nafi' den çok istifade etmiş onlardan Hz. Ömer'in fikhını yakından tanıma imkanı bulmuştur.⁴³ Ebû Hanîfe'ye ilim silsilesinde kimlerin bulunduğu sorulduğunda cevaben "Ben ilmi Hammad (b. Ebî Süleyman) ve İbrahim (en-Nehâî) yoluyla Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas'tan aldım" ifadesinde bulunmuştur.⁴⁴ Kıraat ilmini ise yedi büyük kurrâ

⁴¹ Gölpınarlı, Abdülbaky, *Tarih boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul, 1979 s.206-208; Bakkal, Ali, *İslam Fikh Mezhepleri*, İstanbul 2007, s.66.

⁴² Yeniçeri, s.256; Ülkü, s.618; Karaman, s.185; Ekinci, s.80.

⁴³ Yeniçeri, Celal, "Ebû Hanîfe'nin Hayatı, Mali ve İktisadî Görüşleri", *MÜFD*, Sayı 4, İstanbul 1986, s.256; Akyüz, Vecdi, *Dört Mezhep İmâmı*, İstanbul, 1999, s.17-20; Özel, Ahmet, *Hanefî Fikh Âlimleri*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1990; Şekerci, Osman, *Fikh Mezheplerine Giriş*, İstanbul, 1999, s.53.

⁴⁴ Yaman, s.11; Aras, s.84; Ekinci, s.83; Akyüz, s.19; Özel, s.14.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

imamdan bir olan Âsım b. Behdele den almıştır.⁴⁵ Hz. Ömer'in Irak ekolüne etkisi İbn Mes'ûd vasıtasıyla olmuştur. Hz. Ali ise kazâ ve fetvâlarıyla Iraklılara önderlik yapmıştır.⁴⁶ Hammad b. Ebî Süleyman, İbrahim en-Nehâî ve Şa'bî den fıkıh tahsil etmiştir. Kadı Şureyh, Alkame b. Kays, Mesruk b. el-Ecda'nın fikhında bunlardan öğrenmiştir. Bunlar ise Abdullah b. Mes'ûd ve Hz. Ali'nin fikhından yararlanmışlardır.⁴⁷

Ebû Hanîfe yetişme döneminde birçok âlimden ilim almıştır. Ancak kendisi üzerinde en çok etkili olan âlimleri şu şekilde de şematize edebiliriz:⁴⁸

Abdullah b. Mes'ûd → Hz.Ömer → Hz. Ali → Şureyh → Alkame b. Kays
Mesruk b. el-Ecda' → el-Esved b. Yezid → Âmiru's-Şa'bî' → İbrahim en-Nehâî
Hammad b. Ebî Süleyman → Ebû Hanîfe.⁴⁹

Ebû Hanîfe'nin Hz. Ali'nin torunlarından olan Zeyd, Muhammed Bakır, Cafer es-Sadık ve Abdullah b. Hasan gibi büyük fıkıh âlimleriyle dostane ve yakın ilişkiler içinde olması da fikhının kaynağı ve güvenilirliği açısından çok önemlidir.⁵⁰

Ebû Hanîfe, ilim halkalarında İslâm'ın bütün hükümleri yani ibâdât, muâmelât ve ukubâta âit emir ve yasaklarını yeni baştan gözden geçirilerek incelenmiştir. İslami ilimler konularına göre tasnif ve tedvîn edilmiştir. Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu bu hüküm ve meseleleri Zâhiru'r-Rivâye adıyla kaleme alan Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'dir. (ö.189/805). Ayrıca O'na "El-Fıkhü'l-Ekber, El-Fıkhü'l-Ebsat, Kitab-ül-Âlim vel-Müteallim, Er-Risale li Osman Betti" isimli kitaplar atfedilmektedir.⁵¹

Birçok öğrenci yetiştiren Ebû Hanîfe, öğrencilerini çok sever, gerektiğinde ihtiyaçlarını karşılardı. Muhammed Ebû Zehra O'nun ders usulünü yunan filozofu Sokrat'a benzetmiştir.⁵² Buna göre Ebû Hanîfe, dersini sunu halinde anlatmaz bilakis ele aldığı konuyu öğrencilerine arz eder, konuya ait hükümlerin delillerini serdeder, onlarla konuyu tartışır ve genelde ortak bir noktada buluşurlardı.⁵³ O, yetiştirdiği öğrencileri sınıflandırırken şöyle demiştir: "İçlerinizde 36 tane yetişkin olanı var, onlardan 28 kadılık, 6 müftülük, 2 de hem baş kadılık ve hem de fetva makamına lâyıktırlar. Bunlar da Ebû Yûsuf ve Züfer'dir"⁵⁴

Ebû Hanîfe, kendisi fıkhıdaki metodunu şöyle özetlemiştir: "Ben Allah'ın kitabıyla hüküm veriyorum. Kitapta bulamazsan Resulünün sünnetine sarılıyorum. Allah'ın kitabında ve Resulünün sünnetinde bir hüküm bulamadığım zamanlarda sahabelerin sözlerine bağlanıyorum. Yalnız, sahabelerden istediğim kimselerin sözünü alıyor, istediğim kimselerin sözünü almıyorum. Ancak sahabelerin sözlerinin dışında çıkamıyorum. Fakat iş, İbrahim (en-Nehâî) Şa'bî, İbn Sîrin, Atâ ve Sait b.el-Müseyyeb'e gelince onlar nasıl içtihat yapmışlarsa bende öyle içtihat yapıyorum."⁵⁵

⁴⁵ Ebû Zehra, Muhammed, *İslamda Fıhhî mezhepler Tarihi*, Çev. Abdulkadir Şener, Hisar Yayınevi, İstanbul 1976, s.250; Kevserî, s.59.

⁴⁶ Kevserî, s.54; TDV, İ.A., Kûfe Md. 26/xx; DİA, Hanefî Mezhebi, md, c.16; Cerrahoğlu, DİBD c.9, s. 202.

⁴⁷ Ebû Zehra, s.247; Yeniçeri, s.256; Ahmet Emin, s.275; Doğan, İsa, *Mürchie ve Ebû Hanîfe*, Samsun, 1992, s.77-79.

⁴⁸ Bakkal, s.63.

⁴⁹ AYAR, Talip (2014). Bir Osmanlı Müderrisinin İcâzetnâmesi ve Tarihî Kaynak Değeri Üzerine Bazı Mülâhazalar/ Some Accounts About An Idjâzet-Nâme Belonging To An Ottoman Scholar And Its Historical Resource Value, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/1 Winter 2014, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6222> . 52, p. 43-62.

⁵⁰ Yeniçeri, s.256; Karaman, s.191; Ekinci, s.90.

⁵¹ Doğan, s.118-119.

⁵² Ebû Zehra, s.250; Yeniçeri, s.256.

⁵³ Ebû Zehra, s.250; Kevserî, s. 57; Akyüz, s.22.

⁵⁴ Ebû Zehra, s.251; Karaman, s.216; Ekinci, s.93-98.

⁵⁵ Ebû Zehra, s.276; Şekerci, s.60.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

Abdullah b. Mes'ûd'un Hanefî mezhebi ve Ebû Hanîfe üzerindeki rolünü şu meşhur tekerleme ne kadarda güzel ifade eder; "Fıkıhı, Abdullah b. Mes'ûd ekti, Alkame suladı, İbrahim hasat etti, Hammad harmanını kaldırdı, Ebû Hanîfe öğüttü, Ebû Yusuf Hamur yaptı, Muhammed'de ekmek haline getirdi."⁵⁶

Küfe'de doğan veya orada ilim tahsil ederek müçtehit fakih dercesine erişen, hatta kendi mezhebi olan ancak taraftar toplayamadığı veya tedvin edilemediği için günümüze kadar ulaşmamış mezhepler vardır. Bunların en meşhur olanlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

3.2. Sevrî Mezhebi

Mezhebin önderi; Ebû Abdillâh b. Süfyan b. Said b. Mesruk b. Habib es-Sevrî el-Kûfî'dir. (ö. 161/778) Kufede doğup orada ilim tahsil etmiştir. Babası, İbn Ebî Leyla ve Küfe ulemasından ilim tahsil etmiştir. Kendisi tartışmasız mutlak müçtehit olmakla birlikte mezhebi uzun soluklu olmamıştır. Görüşlerini daha çok Hilaf kitapları, Ahkamu'l-Kur'an ve Sünen kitaplarından öğreniyoruz.⁵⁷ Yunus b. Ubeyd ve Süfyan b. Uyeyne O'nun hakkında "Küfe'de ondan daha âlim birisini görmedik" ifadesinde bulunmuşlardır.⁵⁸ Kendisinin El-Camiu'l-Kebir, El-Camiu'l-Sağir ve Feraiz kitabı vardır.⁵⁹ Ancak O'nun ölümünden önce talebesi Ammar b. Seyf'e kitaplarını imha etmesini vasiyet ettiğine dair rivayetlerde vardır.⁶⁰

3.3. Zahirîye Mezhebi

Kurucusu; Ebû Süleyman Davud b. Ali'dir (ö. 270/883). İsfahanlı bir ailenin çocuğu olmakla beraber Küfe'de doğmuş ve neş'et etmiştir. "Davud el-İsbahânî" olarak tanınır. İslâmî hükümleri Kur'an ve Sünnet'in zahirî (lafzî ve sözel) anlamlarından çıkarmayı temel aldığı için Zahirîye olarak adlandırıldı. Bu yaklaşımı ile yalnız fıkıh alanında değil, kelim alanında da diğer mezheplerden ayrılan görüşler ortaya koydu. Kur'an'ın mahlûk olduğunu, abdestsiz ve cünüp olarak Kur'an'a dokunulabileceğini söylerdi.⁶¹

Derslerini dinlediği hocaları arasında Ebû Sevr, Süleyman b. Harb, Amr b. Marzûk, el-Ka'nebi, Muhammed b. Kesîr, Müsedded b. Müserhed gibi pek meşhur ilahiyatçı ve muhaddisler zikredilir. Bir ara Nişâbur'da meşhur İshâk'ın derslerini takip etmek için oraya gitti. Zahirîye mezhebine göre İslâm hukukunun temel kaynakları Kitap ve Sünnettir. Bunlar ancak lafzî anlamları doğrultusunda anlaşılabilir. Nassların lafzî anlamları bırakılarak tevil ve kıyasa gidilmesi haramdır.⁶²

3.4. Abdurrahman b. Ebî Leyla Mezhebi

Mezhebin önderi; Ebû İsa Abdurrahmân b. İbn Ebî Leylâ Yesar b. Bilal el-Ensârî el-Kûfî'dir (ö. 82/608). Küfe'nin büyük âlimlerindendi. Hz. Ali, Hz. Osman ve Ebû Eyyub el-Ensârî ile görüştü, onlardan rivayetlerde bulundu. Hz. Ali'nin bayraktarı olarak Cemel hadisesine katıldı. Şa'bî Mücahit, Abdulmelk b. Umeyye O'ndan ilim tahsil ettiler. Kendisi müctehid ve muhaddis idi. Tabînin büyüklerinden olan babası Abdurrahman'ı küçük yaşta kaybetmesi sebebiyle ondan istifade edemedi. Şa'bî, Atıyye el-Avfî. Atâ b. Ebû Rebâh, Amr b. Mürre, Nâff, Dâvûd b. Ali, ağabeyi İsa ve A'meş gibi ilim adamlarından fıkıh, hadis ve kıraat tahsil etti.⁶³

⁵⁶ İbn Âbidin, Muhammed b. Emin b. Ömer, *Haşiyetü Reddül-Muhtar ala'd-Dürri'l-Muhtar*, Beyrut ty., I, 34.

⁵⁷ Karaman, s.228.

⁵⁸ Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemsüddin b. Ahmet b. Muhammed b. Ebî Bekr Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâu Ebnâu'z-Zeman*, Beyrut, 1994, II, 386-391.

⁵⁹ Ekinci, s.114-115; Bakkal, 206.

⁶⁰ Bakkal, s.206.

⁶¹ Bakkal, s.212.

⁶² Karaman, s.229-233; Ekinci, s.115-117; Bakkal, s.211; Ebû Zehra, 509-514.

⁶³ Hallikan, III, 161.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

3.5. İbn Ebî Leyla Mezhebi

Mezhebin kurucusu; Muhammed b. Abdurrahmân b Ebî Leylâ Yesar el-Ensarî el-Kûfî'dir (ö.148/765). Kûfe'de 33 yıl kadı olarak görev yapmıştır. Kendisi ehl-i re'y âlimlerinden olup mutlak müçtehit ve muhaddistir. Ebû Hanîfe ile aralarında soğuk ilişkiler vardı. Bir defasında bir kadına bir suçtan dolayı kırbaç cezası verdiğinde Ebû Hanîfe O'nu altı noktada tenkit etmiştir.

Tabînin büyüklerinden olan babası Abdurrahman'ı küçük yaşta kaybetmesi sebebiyle ondan İstifade edemedi. Şa'bî, Atıyye el-Avfî. Atâ b. Ebû Rebâh, Amr b. Mürre. Nâff, Dâvûd b. Ali, ağabeyi İsâ ve A'meş gibi ilim adamlarından fıkıh, hadis ve kıraat tahsil etti. İlim tederisinde bulundu. Talebeleri arasında oğlu İmrân, İbn Cüreyc, Şu'be b. Haccâc. Zaide b. Kudâme, Süfyân es-Sev-rî, Ebû Yûsuf, İbn Ebû Zaide, İsâ b. Yûnus es-Sebî, Ali b. Hamza el-Kisâi, Ali b. Müshir, Vekî b. Cerrah, Süfyân b. Uyey-ne ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn vardır.

İbn Ebû Leylâ Arapça bilmeyenlerle ilgili davalarda tercüman kullanmış, şahitlerin tezkiyesi üzerinde özenle durmuş, Râfizîfler'in ve kibirli insanların şahitliğini kabul etmemiştir. İctihadlarında dört şer'î kaynağın yanı sıra ileri dönemde İstihsan, istishâb, sahabe kavli, örf, maşlahatı da kullanmıştır. İbn Ebû Leylâ, bu özelliğiyle döneminde ehl-i re'yin önde gelen simalarından biri sayılmıştır. El-Ferâiz ve el-Firdevs adlı iki eser kendisine nispet edilmektedir.⁶⁴

3.6. Yahya b. Âdem Mezhebi

Önderi; Yahya b. Âdem b. Süleyman'dır (ö.203/818).⁶⁵ Kûfe'de Süfyân es-Sevrî ve Şerik'ten ders almıştır. Fıkıh, Hadis ve Kıraat ilimlerinde yükselmiştir. Onun içtihat derecesine yükseldiği kendi kitabı olan "el-Harac" adlı eserinden anlaşılmaktadır.

3.7. Süfyân b. Uyeyne Mezhebi

Ebu Hanife ve İmamı Şafii ile görüşen ve ilim alan Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) Kûfeli âlim, fazıl ve muhaddis bir kişidir. İmam-ı Şafî kendisinden ilim almıştır. Ölümünden önce Mekke'ye yerleşen Süfyân b. Uyeyne, zamanla mezhep takipçilerinin azalmasıyla unutulmuştur. Kendisinin Tefsir ve Camî' isimli iki kitabı vardır.⁶⁶

3.8. Hafs b. Ğayyâs Mezhebi

Önderi; Hafs b. Ğayyâs b. Talk b. Muâviye b. Mâlik el-Kâdî en-Nehaî el-Kûfî'dir. (ö. 194/802) Kûfe'de Abdollah b. Ömer el-Amrî, Hşam b. Amr ve Ebû İshak eş-Şeybanî'den ders almıştır. Görüşlerini oğulları Ömer ve Ebû Naim el-Fadl nakletti. Önce Bağdat'ta sonra Kûfe'de kadılık görevinde bulundu. Ubeydullah b. Salim el-Iclî siga bir kadı olduğunu söyler. İmam-i Şafî'nin hocası Vekî' b Cerrah ilmî konularda insanları O'na yönlendirirdi.⁶⁷

3.9. Şerik en-Nehaî Mezhebi

Önderi; Ebû Abdullah Şerik b. Abdillah b. Ebî Şerik en-Nehaî'dir (ö.197/806). Halife Mehdî döneminde Kûfe kadısı oldu. Ömer b. Abdilaziz, Ebû İshak es-Sebyî, Mansur b. El-Mu'temir'i tanıdı. Abullah b. Mübarek ve Vekî' b Cerrah'tan nakillerde bulundu. Süfyân es-Sevrî yakın dotu olup, ilim ve fikir alışverişinde bulunurlardı. Âlim, fazıl ve cesur bir kadı idi. Yanında muavye b. Ebî Süfyân'ı öveni reddeder "O Ali'nin katillerindendir" derdi. Dedesi Kâdisiye savaşında şehit olanlardandı.⁶⁸

⁶⁴ Hallikan, IV, 179-180; DİA., XIX, 221; Karaman, s.237; Bakkal, s.196-198.

⁶⁵ Karaman, s.237.

⁶⁶ Ekinci, s.115; Hallikan, II, 391.

⁶⁷ Hallikan, II, 198.

⁶⁸ Hallikan, II, 464-468.

SONUÇ

Kurulduğu günden itibaren tarih sahnesinde daima ön planda olan Kûfe, birçok alanda olmakla beraber özellikle İslam fikhinin gelişmesi, kurumsallaşması, alanında son derece önemli bir merkez olmuştur. İlim, sanat, kültür ve düşünce şehridir. Kûfe ekolü veya Ehli rey olarak ünlenen ve de daha sonraları Hanefî mezhebi olarak tanınan fıkıh ekolü burada doğmuştur. Bu ekolün önderi genelde Ebu Hanîfe olarak bilinirken daha özeldede ve temelde Abdullah b. Mes'ud, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin isimleri vardır. Bu üç sahabe ile birlikte yaklaşık 150 civarındaki sahabe genelde tüm İslamî ilimlerin, özeldede fıkıh ilminin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Abdullah b. Mes'ud ile başlayan aydınlanma İbrahim en-Nehaî ve Hammad b. Ebî Süleyman gelişerek Ebû Hanîfe'de olgunluğa erişmiş ve müstakil bir mezhep haline gelmiştir. Ebû Hanîfe'nin görüş ve içtihatlarının yayılmasında talebelerinden baş kadılık makamına yükselen Ebû Yusuf'un ve Kadı olarak görev yapan Muhammed'in büyük katkısı olmuştur. Abbasî hilafetinde kadılık yapanların birçoğu Hanefî mezhebini benimseyen kadılardan olmuştur.

Kûfe'de farklı alanlarda yetişmiş birçok âlim ve fazıl şahsiyet vardır. Bunların en önde gelenleri arasında fıkıhta; Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecdâ', Esved b. Yezîd, Mürre et-Tayyib, Saîd b. Cübeyr, İbrahim en-Nehaî, Hammad b. Ebî Süleyman'ı, Kıraatta; Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Âsım b. Behdele, Hamza b. Habîb, Ali b. Hamza el-Kisâî'yi, Dilde; Mufaddal ed-Dabbî, Ebû Ca'fer er-Ruâsî, Ali b. Hamza el-Kisâî, Ebû Amr eş-Şeybânî, Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Abdullah İbnü'l-Arabî ve şair Mütenebbî'yi, tarihte; Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Ebû Mihnef, Avâne b. Hakem. Seyf b. Ömer, Hişâm b. Muhammed el-Kelbî ve Nasr b. Müzâhim'i sayabiliriz.

Sonuç olarak Kûfe, başta fıkıh olmak üzere tüm İslamî ilimlerin neş'etine beşiklik etmiş en önemli İslam merkezlerinden olmuştur.

KAYNAKÇA

- AHMET EMİN, *Fecru'l-İslam*, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Ankara, 1976.
- AKYÜZ, Vecdi, *Dört Mezhep İmamı*, İstanbul, 1999.
- ARAS, Mehmet Özgü, *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammad ve Fıkhi Görüşleri*, İstanbul, 1996.
- AYAR, Talip (2014). Bir Osmanlı Müderrisinin İcâzetnâmesi ve Tarihî Kaynak Değeri Üzerine Bazı Mülâhazalar/ Some Accounts About An İdjâzet-Nâme Belonging To An Ottoman Scholar And Its Historical Resource Value, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/1 Winter 2014, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6222>, p. 43-62.
- BÂKIR, Abdulhalik, *Hz. Ali Dönemi*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991.
- BAKKAL, Ali, *İslam Fıkıh Mezhepleri*, İstanbul, 2007.
- BELÂZÜRÎ, Ebû'l-Abbas Abbas b. Yahya b. Cabir el- Belâzürî, *Futûhu'l-Buldan*, Müessetü'l-maarif, Beyrut, 1403/1987.
- CERRAHOĞLU, İsmail, "Abdullah İbn-i Mes'ud ve Tefsirdeki Yeri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Temmuz-Ağustos, 1970, s. 98-99.
- DOĞAN, İsa, *Mürce ve Ebû Hanîfe*, Samsun, 1992.
- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, *İslamda Fihhî Mezhepler Tarihi*, Çev. Abdulkadir Şener, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1976.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, *İslam hukuk Tarihi*, İstanbul, 2006.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

- EN-NEYSÂBÛRÎ, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, nşr. es-Seyyid Muazzam, Kahire, 1937.
- FURAT Ahmet Hamdi, *Kûfe Ekolü*, Yalın yy., İstanbul, 2009.
- GÖLPINARLI, Abdülbaky, *Tarih boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul, 1979.
- HİŞÂM Caît, *el-Kûfe*, İdare't-Te'lif vet'-Terceme, Kuveyt, 1986.
- İBN ABDİLBER, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî el-Malikî, *el-İstiab fi Ma'rifeti'l-Ashab*, Mısır, 1328.
- İBN ÂBİDİN, Muhammed b. Emin b. Ömer, *Haşiyetü Reddül-Muhtar ala'd-Dürri'l-Muhtar*, Beyrut, ty.
- İBN KAYYIM, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. el-Kayyim el-Cevziyye, *İ'lamü'l-Muvakki'in an Rabbi'l-Alemîn*, Beyrut, 1973.
- İBN SA'D, Muhammed b.Sa'd b. Meni' Ebû Abdullah el-Basrî ez-Zührî, *Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut, t.y.
- İBNU'L HACER, Şihabuddin, Ebû'l Fadl Ahmet b. Ali Muhammed b. Muhammed e-Ken'ânî el-Askalanî, *el-Isabe Fi Temyîzi's-Sahabe*, Beyrut, ty.
- İBNÜ'L-ESİR, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar yy., İstanbul, 1985.
- KARAMAN, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1989.
- KEVSERÎ, Muhammed Zahid, *Hanefî Fıkhnın Esasları*, (*Fıkhu Ehli'l-Irak ve Hadisühüm*), Çev. Abdülkadir Şener ve M. Cemal Sofuoğlu, Pars Matbaacılık, Ankara, 1982.
- MAHAYUDDİN Hj Yahaya, *Küfelilerin Miladi VII. Yüzyılın Ortalarındaki Siyasi Muhalefetleri*, Çev. Ünal Kılıç, CÜİFD, Sayı 2, Sivas 2002.
- ÖZEL, Ahmet, *Hanefî Fıkhn Âlimleri*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990.
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara, 2001.
- ŞEKERCİ, Osman, *Fıkhn Mezheplerine Giriş*, İstanbul, 1999.
- TAN, Enis Timuçin (2013). Latin Yazı Kompozisyonlarında Kufî Form Etkisi / Kufic Form Influence In Latin Script Compositions, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/12 Fall 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: 10.7827/TurkishStudies.5896, p. 1269-1282.
- Türkiye Diyanet Vakfı, *İslam Ansiklopedisi*, "Kûfe", md., (DİA.), Ankara, 2002, X., (339-342), 339.
- ÜLKÜ, Hayati, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1979.
- YÂKUT, Şihabuddin Ebû Abdillâh Yakut b. Abdullah el-Hamevî er-Rumi el-Bağdadî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dar'u Sadır, Beyrut, ty
- YAMAN, Ahmet, "Abdullah b. Mes'ud'un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü", *Marife Bilimsel Birikim*, yıl 4, sayı 2, Konya, 2004, s.7-26.
- YENİÇERİ, Celal, Ebû Hanîfe'nin Hayatı, Mali ve İktisadî Görüşleri, MÜİFD, Sayı 4, İstanbul, 1986.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmet b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî, *Siyeru A'lamü'n-Nübelâ*, Beyrut, 1993.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

